

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ УМІНЬ УЧНІВ

У статті розглянуто питання формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього вчителя у контексті розвитку навчально-дослідницьких умінь учнів. Охарактеризовано складники професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього вчителя у контексті розвитку навчально-дослідницьких умінь учнів. Визначено педагогічні технології, які сприяють ефективності формування навчально-дослідницьких умінь учнів початкової школи на уроках іноземної мови.

Ключові слова: професійно-педагогічна комунікація, професійно-педагогічна комунікативна компетентність, навчально-дослідницькі уміння учнів, «Мовний портфель», «Проектна технологія».

Постановка проблеми. Нинішні розвідки науковців спрямовані на дослідження умов формування професійно значущих якостей майбутнього педагога, а саме: формування його комунікативної компетенції, професійної свідомості, професійної мобільності, розвитку професійно-педагогічної комунікації як засобу сформованості педагогічних умінь до здійснення майбутньої професійної діяльності. Та, на жаль, можна говорити, що ідея формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього вчителя в системі вищої освіти ще не отримала осмислення свого актуального стану та не набула втілення у будь-якій самостійній моделі.

Створення такої моделі та формування такої здатності у майбутнього педагога матиме ефективність у процесі формування навчально-дослідницьких умінь учнів початкової школи.

У цьому контексті важливим є питання професійно-педагогічної комунікативної компетентності фахівця, що сприяє успішному самовизначенню молоді на ринку праці, безперервної освіти, міжособистісних взаємин, але найголовніше – це одна з основних умов дійсного розвитку і самореалізації особистості. Тому завданням освіти є формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності як частини професійної підготовки фахівця. Низький рівень розвитку комунікативних умінь та навичок студентів пояснюється недостатньою розробленістю технології формування й удосконалення комунікативних умінь і навичок на професійно значущих заняттях. У контексті формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього педагога значної ваги набуває принципу комунікативності як загальної здібності педагога. Цей принцип останнім часом активізує дослідження науковців на різних рівнях – лінгвістичному, психологічному, педагогічному. Існують суперечності між потребами у формуванні професійних умінь та навичок студентів та наявності відповідних методик навчання, участі у навчально-виховному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування

професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього вчителя у контексті розвитку навчально-дослідницьких умінь учнів нині отримали значну увагу з боку дослідників, науковців та педагогів. Зокрема, зазнали помітної конкретизації аспекти, пов'язані з дослідженням проблеми спілкування загалом та професійного зокрема. Так, розкриттю методологічних засад спілкування присвячені праці О. Бодальова, Ю. Жукова, О. Леонтьєва, Б. Ломова; у працях Л. Долинської, Л. Зінченко, В. Кан-Калика, А. Капської, М. Корнева, А. Мудрика, Л. Савенкової, М. Тоби, М. Єрастова, О. Киричука розкрито структуру, функції та види спілкування.

Вивчення проблеми професійно-педагогічної комунікативної компетентності показало її неоднозначність у сучасній педагогічній науці. Так, А. Маркова [6] виокремлює певні її види – спеціальну компетентність, соціальну, особистісну та індивідуальну; на думку Є. Огарьова [8], вона включає п'ять компонентів: глибоке розуміння сутності виконуваних завдань і вирішуваних проблем; знання досвіду, який є в цій галузі, активне оволодіння його найкращими досягненнями; вміння обирати засоби і способи дії, адекватні конкретним обставинам місця і часу; почуття відповідальності за досягнуті результати; здатність учитися на помилках і вносити корективи у процес досягнення цілей; І. Колеснікова [5] визначає складові, основними з яких є особистісно-гуманні орієнтації, креативність, рефлексія тощо. Означені підходи дозволяють співвіднести професійно-педагогічну комунікативну компетентність з вміннями, здібностями та знаннями, які адекватні професійним завданням і достатні для їхнього вирішення.

Ми розглядаємо професійно-педагогічну комунікативну компетентність як складну інтегративну якість особистості, яка опосередковує професійну діяльність педагога, спрямовану на налагодження, підтримку і розвиток ефективної взаємодії з вихованцем. Можна сказати, що комунікативна компетентність є і складовою, і базовою характеристикою професійно-педагогічної комунікативної компетентності залежно від функції, яку реалізовує педагог у різних видах діяльності.

Із аналізу дослідженості поняття професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього педагога правомірно можна зробити висновок, що таке особистісне утворення матиме ефективний вплив на формування навчально-дослідницьких умінь учнів початкової школи на уроках іноземної (англійської) мови.

Мета статті – визначити особливості формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього педагога у контексті розвитку навчально-дослідницьких умінь учнів; охарактеризувати педагогічні технології, які сприяють розвиткові навчально-дослідницьких умінь учнів та можуть бути здійснені за умови сформованості професійно-педагогічної комунікативної компетентності вчителя.

Виклад основного матеріалу. Професійно-педагогічна комунікація розгортається у процесі спільної комунікативної діяльності вчителя та учня або в позаурочні години. Через таку співпрацю кожен із учасників засвоює

загальнолюдський досвід, суспільні, педагогічні, комунікативні, моральні та інші цінності.

Такий аспект комунікації та діяльності загалом є важливим у процесі формування та подальшого розвитку навчально-дослідницьких умінь учнів, оскільки будь-який процес має бути керованим та спеціально підготовленим. Особливої актуальності це набуває у процесі оволодіння учнями початкової школи іншомовною комунікативною компетентністю.

Відомо, що у сучасній школі навчання іноземної (англійської) мови відбувається на комунікативній основі, тому питання формування професійно-педагогічної компетентності майбутніх учителів у цьому контексті є як ніколи на часі.

Зважаючи на вищезазначене, розглянемо важливість професійно-педагогічної комунікації у контексті функцій, що покладаються на майбутнього вчителя загалом у контексті формування й розвитку навчально-дослідницьких умінь учнів зокрема.

Навчальна діяльність: оволодіння учнями (суб'єктами комунікації) комунікативними знаннями, їхнє постійне оновлення та організацію (на уроках іноземної мови здійснюється через діалог та співпрацю з носіями мови, розмови та комунікацію в іншомовному просторі за рахунок текстів, віршів, листів тощо мовою оригінала);

Виховна діяльність: формування в учнів комунікативних, моральних якостей, що забезпечують нормативну поведінку особистості школяра, для успішної адаптації в соціокультурному та іншомовному середовищах (ціннісне ставлення, переконання, повага, культура комунікації з іншомовним оточенням). Забезпечуються завдяки виховним цілям уроку.

Розвивальна діяльність: оволодіння етичними нормами і правилами поведінки, розкриття морального змісту вчиненого тощо (робота на якісно новому рівні педагогічної комунікації).

Життєзабезпечувальна діяльність: створення реальних умов для особистісної самореалізації, задоволення інформативних та комунікативних потреб учнів через збагачення інформації про культуру мови, яку вивчають, про звичаї та традиції іншомовної країни, мову якої вивчають на уроках іноземної мови. Сюди також можна віднести надання майбутнім учителям необмеженого доступу учнів до будь-якої інформації (іншомовні словники, розмовники, газети мовою оригіналів, карти, аудіозаписи та інше).

Соціалізуюча діяльність: підготовка до встановлення взаємних стосунків із суб'єктом комунікації, колективом, учнями, реальним іншомовним середовищем через: оволодіння правилами вербальної та невербальної поведінки школярів в стандартизованих комунікативних ситуаціях; подолання бар'єрів спілкування та комунікації; відкритість та довіра до іншомовних друзів та учнів; вибір оптимального стилю спілкування між учнем та носієм іноземної мови; запобігання й подолання перешкод у взаєморозумінні [1, с.71-75].

Особливої уваги потребують умови, за яких здійснюється професійно-педагогічна комунікація майбутніх учителів:

- наявність спільного для суб'єктів комунікації комунікативного простору – соціально-психологічне середовище, яке чинить вплив на учнів та майбутніх учителів іноземної мови не тільки інформацією (змістом, цінністю, новизною), але й засобами комунікації (вербальними, невербальними, інформаційно-комунікаційними), правилами спілкування, звичаями, мовленнєвими ритуалами;

- використання єдиної системи кодифікації й декодифікації інформації, тобто знаків, закріплених за ними значень та смислів, відомих і учням, і майбутнім учителям. Наявність єдиної знакової системи, сформованість тезаурусу та словника понять мовлення вчителя та учнів на уроках іноземної мови дозволяє педагогу й учню правильно орієнтуватися у темі, яку вивчають;

- забезпечення розуміння інформації, якою обмінюються учасники процесу комунікації (слова, знаки, вчинки, дії, смисл та значення інформації, відображення прочитаного тексту в іншому контексті на уроці, фактичне розуміння змісту окремих слів, фраз, уривків і вислову в цілому та інше);

- оптимальне поєднання вербальних та невербальних засобів комунікації у процесі взаємообміну інформацією, що вимагає наявності відповідних комунікативних знань, умінь та навичок, певного досвіду;

- попередження й подолання можливих комунікативних та мовних бар'єрів, які мають соціальний чи психологічний характер (розбіжності у мові, культурно зумовлені норми спілкування, взаємодія представників інших культур та націй);

- урахування унікальних індивідуальностей суб'єктів комунікації [1].

Формування умінь, зокрема комунікативних, буде тим ефективніше, чим глибше особистість майбутнього вчителя іноземної мови оволодіє комунікативними знаннями і відповідними навичками – автоматизованими усвідомленими діями, що сприяють швидкому й точному відображенню комунікативних ситуацій на уроках іноземної мови.

В. Кан-Калик обґрунтував перелік комунікативних умінь педагога, які є базисними для формування професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів:

- спілкування з людьми та управління ними;
- оперативне орієнтування в умовах спілкування, що здійснюється;
- планування та здійснення системи комунікації, зокрема її важливу ланку – мовленнєвий вплив;

- відчувати й підтримувати зворотний зв'язок у комунікації [4].

У таблиці 1 «Класифікація комунікативних умінь» подано групу комунікативних умінь, які в подальшому є умовою формування широко розвиненої особистості майбутнього вчителя іноземної мови в аспекті професійно-педагогічної комунікації [1, с. 123].

Процес підготовки майбутніх учителів до професійно-педагогічної комунікації має бути націлений не лише на озброєння їх глибокими комунікативними знаннями, прищеплення комунікативних умінь і навичок, але й на формування їхнього ставлення до професійно-педагогічної комунікації,

здатності передбачити і врахувати її важливість та наслідки у навчальному процесі.

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що одним із найважливіших завдань залишається формування глибокої осмисленої активної комунікативної позиції майбутнього фахівця. Така позиція дасть змогу цілеспрямовано та активно діяти у розвиткові навчально-дослідницьких умінь учнів початкової школи.

Одним із засобів формування навчально-дослідницьких умінь учнів початкової школи є використання сучасних педагогічних технологій у навчально-виховному процесі. Однією з таких технологій може бути проектна технологія.

Таблиця 1

Класифікація комунікативних умінь

Група вмінь	Комунікативні вміння
Комунікативно-мовленнєві	- використання багатства іноземної мови у професійно-педагогічній комунікативній діяльності; - реалізовувати основні різновиди мовлення; - добирати в усному й писемному мовленні найдоцільніші формули.
Інформаційно-інструментальні	- організовувати процес передачі та прийому інформації на новітньому рівні, використовуючи новітні технології, з урахуванням індивідуальних можливостей та особливостей учнів; - управляти в системі комунікації «учитель-учень».
Організаційно-технологічні	- установлювати «суб'єкт-суб'єктні» стосунки на уроках іноземної мови; - установлювати комунікативні зв'язки в колективі; - запобігати та вирішувати конфліктні ситуації.
Невербальні	- гнучко використовувати власний невербальний репертуар для передачі інформації;
Інформаційно-пошукові комунікативні	- використовувати інформаційні ресурси комп'ютерних технологій (діалог «людина-комп'ютер» або «людина-комп'ютер-людина»).

Проектна технологія – це різновид творчої роботи молодших учнів, що передбачає під керівництвом учителя або самостійно навчання створення змісту своєї іншомовної навчальної діяльності в ході підготовки і захисту обраного проекту [7]. При цьому примітною ознакою проекту є те, що його кінцевий продукт має, зазвичай, матеріальне втілення, як от: колаж, альбом, комікс, анкета, інсценівка тощо. Розрізняють міні-проекти, розраховані на один урок або його частину, і довгострокові проекти для домашнього виконання з його наступним захистом на уроці. Проекти можуть бути індивідуальними та груповими.

Наведемо приклади орієнтовної тематики завдань проектів у початковій школі:

Індивідуальні проекти: “My Pet”, “My Family Tree”, “My Photo Album”, “My Day”, “My Room/Flat/House”, “My Personal File”, “My Letter to an English Penfriend”, “Your Family Washing Line”.

Групові проекти: “We Make a Comic Strip about Our Pets”, “At the Pet/Toy/Flower/Food Shop”, “We Make a Collage about Weather”, “The ABC Party”, “Merry Christmas”, “This is Our Class”, “Our Last Week_end”, “Our Favourites”, “Let’s Make Lunch Together”, “What We Can Do in English”.

Звичайно, тематика проектних завдань залежить від особливостей змісту підручника/НМК, за яким дітей навчають іноземної мови, тобто від предметного змісту мовлення, від навчально-ігрових ситуацій спілкування, від навчального матеріалу для слухання й розуміння, а також завдань його реалізації, від лексичного репертуару спілкування, закладеного в підручнику/НМК, який може включати й деякі слова, не обов’язкові для активного засвоєння, що пов’язано передусім з ознайомленням учнів із англomовною дитячою поетикою і відкриттям нового світу ігор і пісень. При цьому типологія проектів у початковій школі зумовлюється віковими можливостями молодших учнів, їхніми інтересами, мовною підготовкою.

Ще однією ефективною технологією розвитку навчально-дослідницьких умінь учнів може бути технологія, що називається «**Мовний портфель**».

Як відомо, визначаючи сутність Мовного портфеля (далі МП) з позицій технологій мовної освіти, Н.Гальскова [2] відносить його (разом із лінгводидактичним тестуванням) до тих прийомів і способів освітньої діяльності, які відрізняються достатньо високим рівнем інструментальності, ознаками якої є визначеність етапів, кроків, операцій на шляху до поставленої мети), але при цьому не є у повному сенсі навчальними, хоча і входять у сферу мовної освіти у всіх її аспектах: 1) як цінність, 2) як процес, 3) як результат і 4) як система.

Правомірність такого тлумачення освітньої ролі МП підтверджується й аналізом сутності Європейського Мовного портфеля (ЄМП) для молодших школярів, який в операційно-технологічному плані являє собою пакет документів, покликаних надати дитині можливість за допомогою чітко представлених дескрипторів (лат. *describo* — описую — лексична одиниця (слово, словосполучення) інформаційно-пошукової мови, що слугує для опису основного смислового змісту документів. Дескриптори служать також для формулювання інформаційних запитів при пошуку документів у інформаційно-пошуковій системі) самостійно фіксувати й оцінювати свої досягнення і досвід оволодіння нерідними мовами незалежно від методів і засобів навчання, закладених у підручнику/НМК, за яким дитина навчається іноземної мови [3].

Реалізації цього призначення мають сприяти як зміст, так і структура дитячого ЄМП для молодшого школяра. Для цього у змісті останнього має бути передбачені: а) завдання для учня; б) анкети для батьків, заповнення яких можливе після ознайомлення з роботами учня; в) критерії оцінювання і самооцінювання робіт, які містяться в МП; г) сторінка вчителя, яка заповнюється наприкінці початкового курсу, коли дитина переходить до іншої школи.

Зазначені вище матеріали розподіляються за трьома розділами ЄМП.

Перший розділ має назву «Мови, які я знаю» (або «*My Language Passport*»), за європейською термінологією). У ньому учень фіксує інформацію про свій досвід вивчення мов (рідної мови, іноземної мови) і міжкультурного спілкування, тобто з ким і якою мовою він спілкується.

Другий розділ – «Мої успіхи» (або «*My Language Biography*»), призначений для самостійного оцінювання учнем свого рівня оволодіння іноземною мовою. Засобами цього служать контрольні листки самостійного оцінювання поточних досягнень в аудіюванні, говорінні, читанні та письмі на основі поданих дескрипторів, які відповідають специфікації елементарного користувача на рівні А1 згідно із Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти.

Третій розділ – «Дос'є» – становить своєрідну «скарбничку» витворів продуктивної праці і навчальних досягнень дитини, за змістом якої учні разом із учителем і батьками організують періодичні експозиції.

Таким чином, основні функції дитячого ЄМП (соціальні, педагогічні та інформаційні), властиві саме цьому інноваційному навчальному засобу, полягають у тому, щоб: 1) наочно представити для учня його успіхи в оволодінні нерідними мовами; 2) допомогти дитині усвідомити цінність міжкультурного спілкування у своєму найближчому оточенні (у класі, школі, в родині тощо); 3) підвищити внаслідок цього мотивацію дитини до вивчення нерідної мови; 4) формувати самооцінку учня під час оволодіння іноземними мовами; 5) допомогти йому оцінити власний рівень володіння іноземними мовами і зіставити його з європейськими нормами; 6) визначити (разом з учителем) найбільш раціональні способи вдосконалення своїх знань і вмінь.

Особлива цінність реалізації цих функцій у початковій школі зумовлена тим, що саме в ній формуються першопочаткові вміння навчально-дослідницької діяльності – однієї з видів діяльності у молодшому шкільному віці. Зокрема, уміння бачити мету і діяти відповідно до неї, уміння обрати необхідний спосіб досягнення цієї мети, уміння оцінити процес і результати своєї діяльності.

Висновки. На основі проведеного науково-педагогічного дослідження ми дійшли висновку, що формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього педагога позитивно впливає на розвиток навчально-дослідницьких умінь учнів.

Нами визначено, що професійно-педагогічна комунікативна компетентність – це складна інтегративна якість особистості, яка опосередковує професійну діяльність педагога, спрямовану на налагодження, підтримку та розвиток ефективної взаємодії з вихованцем; визначено, що комунікативна компетентність є і складовою, і базовою характеристикою професійно-педагогічної комунікативної компетентності залежно від функції, яку реалізовує педагог у різних видах діяльності.

У процесі дослідження нами обґрунтовано, що професійно-педагогічна комунікативна компетентність учителя реалізовується у таких аспектах

навчально-виховної діяльності з учнями: навчальна, виховна, розвивальна, життєзабезпечувальна, соціалізуюча.

Детерміновано, що розвиткові навчально-дослідницьких умінь учнів на уроках іноземної мови сприяє застосування таких технологій: «Проектна технологія», «Мовний портфель».

Перспективу подальших наукових розвідок убачаємо в детермінуванні педагогічних умов, змісту, форм та методів формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутніх учителів у контексті розвитку навчально-дослідницьких умінь учнів початкової школи.

Список використаної літератури

1. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посіб. – К. : Вид. центр «Академія», 2006. – 256 с.
2. Гальскова Н. Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие [для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений] / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. – 6-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 336 с.
3. Европейский языковой портфель: предложения по разработке / И. Крист, Ф. Дебюзер, А. Добсон и др. : [пер. с англ.]. – М.: Еврошкола, 1998. – 155 с.
4. Кан-Калик В. О. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования / В. О. Кан-Калик // Вопросы психологии. – 1985. – № 4. – С. 9–16.
5. Колеснікова І. А. Лінгвокогнітивні та комунікативно-прагматичні параметри професійного дискурсу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: 10.02.15 – «загальне мовознавство» / І. А. Колеснікова. – К., 2009. – 33 с.
6. Маркова А. К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте : пос. для уч. – М. : Просвещение, 1983. – 96 с.
7. Методика навчання іноземних мов у початковій школі : навч.-метод. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О.В. Котенко, Р.О. Павлюк, А.В. Соломаха та ін. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – 356 с.
8. Огарев Е., Ключарев Г. Непрерывное образование в трансформирующемся российском обществе. – М. : РОССПЭН, 2002. – 197 с.

Ирина Козут. Особенности формирования профессионально-педагогической коммуникативной компетентности будущего учителя в контексте развития учебно-исследовательских умений учащихся.

В статье рассмотрены вопросы формирования профессионально-педагогической коммуникативной компетентности будущего учителя в контексте развития учебно-исследовательских умений учащихся. Охарактеризованы составляющие профессионально-педагогической коммуникативной компетентности будущего учителя в контексте развития учебно-исследовательских умений учащихся. Определены педагогические технологии, способствующие эффективности формирования учебно-исследовательских умений учащихся начальной школы на уроках иностранного языка.

Ключевые слова: профессионально-педагогическая коммуникация, профессионально-педагогическая коммуникативная компетентность, учебно-исследовательские умения учащихся, «Языковой портфель», «Проектная технология».

Irina Kohut. Peculiarities of forming of professional-pedagogical communication competence of future teachers in the context of development of educational and research skills of pupils.

The question of forming of professional-pedagogical communication competence of future teachers in the context of development of educational and research skills of pupils are researched in the article. The characteristic of components of professional-pedagogical communication competence of future teachers in the context of educational and research skills of pupils is given. Pedagogical technologies that contribute to the formation efficiency of educational and research skills of primary school pupils in foreign language lessons are determined.

Key words: professional and pedagogical communication, professional-pedagogical communicative competence, educational and research skills of pupils, "Language Portfolio", "Project technology".

РОЗДІЛ VIII. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.9

Т. В. Шелег

ДИТЯЧА ТВОРЧІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЖИТТЄТВОРЧОСТІ

У статті розкриваються деякі аспекти проблеми життєтворчості, здійснюється аналіз підходів до висвітлення поняття «життєтворчість» у сучасній психологічній науці. Окреслюються передумови формування та розвитку людських якостей, завдяки яким особистість може усвідомлювати авторство власного життя та творчо підходити до його організації. Рання творча активність дитини розглядається як одна з передумов життєтворчості.

Ключові слова: життєтворчість, креативність, дитяча творчість, дитинство.

Постановка проблеми. Значна кількість вітчизняних та зарубіжних досліджень пронизані ідеєю розвитку творчих здібностей, творчого мислення як запоруки успішної самореалізації особистості. Прогресивне суспільство – це суспільство щасливих людей які можуть безперешкодно реалізовувати свій особистісний, зокрема і творчий потенціал. У зв'язку з цим суттєва увага в наукових розвідках приділяється вивченню феномену «життєтворчість», у контексті якого людина розглядається як автор власного життєвого шляху.

Метою статті є науково-психологічний аналіз дитячої творчості, яку ми визначаємо як передумову життєтворчості людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній психології ідея про людину як творця власного життя розроблялася в площині дослідження поняття «життєдіяльність» (Л. Анциферова, В. Петровський, К. Абульханова-Славська, С. Рубінштейн), що відображає єдність проявів особистості в різних видах діяльності. Життєдіяльність людини, що свідомо нею визначається та реалізовується, передбачає наявність процесу творення – творчості, життєтворчості [10, с. 17].